

Поцелуйко А.Б.

кандидат філософських наук, доцент кафедри гуманітарної та соціально-економічної підготовки, Львівська філія Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту ім. академіка Лазаряна (Україна, Львів), pjomo@ukr.net

ЗАГАЛЬНО-ІНДОЕВРОПЕЙСЬКА МІФОЕПІЧНА ТЕМА ВІЙНИ МІЖ СТАНАМИ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ПЕРЕКАЗАХ

Розглядається основа архаїчного підрунтя української етнокультурної спадщини за допомогою методологічних принципів порівняльної індоевропейської міфології та висновків порівняльно-історичного індоевропейського мовознавства. Реконструюються та аналізуються загально-індоевропейські соціо-функціональні архетипи, досліджуються загально-індоевропейські міфологеми.

Ключові слова: архетип, парадигма, міфологема, структура, пантеон.

Порівняльно-історичний метод, успіхи семантичної реконструкції та структурні студії, зумовили серію опублікованих праць, які визначають окремі важливі фрагменти внутрішнього устрою племен-носіїв архаїчних індоевропейських діалектів. На основі відомостей лінгвістики окреслюється досить чітка картина культури. Саме тому актуальним є ґрунтовне академічне вивчення тих елементів дохристиянської міфології в системі української духовної спадщини, які сягають своїми витоками прадавньої індоевропейської основи. Осмисленню **досліджуваної теми** присвячені праці сучасних науковців Ю.В. Павленка [7], М.В. Поповича [8; 9], М.О. Чміхова [11], в яких досліджено давньоукраїнські вірування та світоглядні уявлення в контексті індоевропейської міфології, проте їх варто доповнити, залучаючи нову інформацію, зокрема не опрацьовані ними викладені нижче українські народні перекази.

Метою пропонованої статті є комплексний аналіз українських народних переказів в світлі реконструйованої лінгвістами структури індоевропейського пантеону для виявлення в них специфічних рис індоевропейської ментальності, традиційного світогляду. Для вивчення архаїчних дохристиянських мотивів в українській етнокультурній традиції важливим є звернення і до такого жанру усної народної творчості, як легенди та перекази.

На думку науковців ці жанри фольклору сягають найдавнішої доби людської історії, власне, вони виникли і вдосконалювались разом з мовою. Протягом тисячоліть легенди і перекази у складі жанрової системи фольклору були чи не єдиним засобом узагальнення і передачі наступним поколінням життєвих, історичних, географічних та інших знань [1, с. 3–4].

Однією з загальноіндоевропейських міфологічних тем, що знайшла своє відображення в рефлексії даного жанру українського фольклору, є тема міжфункціонального конфлікту.

Тема конфлікту між масою і героєм виразно простежується в ряді українських переказів. Одним з них є “Переказ про золоті ворота”, який налічує кільканадцять варіантів, але найбільш відомими є варіанти М.Грабовського і П.Куліша. Героєм легенд є князь Михайлік, молодий (семилітній) богатир. Дослідники звертали увагу на архаїчність цього переказу. Так О.Веселовський, розвиваючи припущення Куліша і Костомарова, розглядав легенду про Михайліка, у прозовий виклад якої вплетено віршовий фрагмент, як частку забутої південно-руської поеми або навіть цілого циклу пісень про малолітнього спасителя

Києва; висновок про існування богатирського епосу на Україні підтримав М.Дашкевич [2, с. 22–236; 6, с. 73]. М.Возняк теж вважав, що легенда про лицаря Михайліка, яка дійшла до наших часів у формі “напівдуми–напівлегенди”, “доводить, що сьогоднішні великоруські “билини” або “старини” київського циклу є українського походження” [1, с. 219; 6, с. 73]. Тому М.Грушевський вбачав у “Повіті про Михайліка Семилітка і Золоті Ворота” найбільш яскравий залишок билинної традиції в сучасному українському фольклорі”; для нього було “цілком ясно, що вона є прозаїчним переповідженням старого епосу” [2, с. 67; 6, с. 73].

За цією легendoю татари, обступивши військом княжий Київ і бачачи, що їм не оволодіти містом, поки його захищає чудодійний богатир Михайлік, поставили перед княнами вимогу: віддати їм незвичайного лицаря, інакше вони зруйнують місто. Порадившись, малодушна київська громада одностайно погодилася. Ображений і засмучений такою “поганою” радою княн, Михайлік сів на свого чарівного коня, узяв київську святиню – Золоті ворота на спис (ратище або до стремен) та й поїхав до Царгорода. Київ здобувають татари [6, с. 65].

Маємо яскравий приклад протиставлення позиції самотнього героя хибній позиції маси: “Ой кияне, кияне, панове громада! Погана ваша рада! Якби ви Михайліка не отдавали, Поки світ сонця, вороги б Києва не достали!” [6, с. 72]. Проте ще більш повно розкривається соціофункціональна ідеологія іншого українського переказу, який також розповідає про нащестя монголо-татарів. Це переказ “Батій–богатир”, записаний на Полтавщині. В ньому розповідається про немолодого чоловіка, який був кріпаком у лаврських чеців. “Давно колись, дуже давно, як ще монастирі крестьян багато мали, і землі, і всякої добра було доволі, от тоді і Лаврія мала стільки крестьян, що не знала, що з ними й робити... Ото між ними, котрих відіслали в поле на роботу, був один такий чолов’яга, поштенний уже на літа, звався він Батієм. Його вже, бач, і братя не так приневолювали до роботи, як–от других, так що йому й одпочити можна було як водиться після обід...”. Як виявилось чоловік цей був непростою людиною: “... Осавул дивиться – над ним стоїть якась тінь; він глянув угору, аж там орел широким листом простягся і нерухомо ширяє над Батієвою головою. Осавул думав, що воно так собі, та й збудив Батія до роботи. Коли ж ні, і вдруге, і втретє прилетить орел та й висить, наче на шнурочку, над Батієм, от щоб тінь робити, як Батій спочиває... От один чернець, такий лаврський, і почав казати: “– Я, – каже, – панотці, вичитав у книжках, що воно значить. От той Батій – богатир–лицар, йому треба вольну дати, бо він колись і нас поб’є й монастир зруйнует... Тож взявиши з чоловіка розписку, що він ніколи не грабуватиме монастиря, його вигнали світ за очі. Принесли йому золоту чорнильницю з золотим чорнилом, він умочив руку і приклав до бомаги. Ченці дали йому кусок хліба, гривню грошей та й вирядили од себе. Однак у “чужому царстві”, куди його занесла доля, він зумів проявити талант полководця і стати царем. А потім згадав він, що колись–то його монахи притісняли, як ще він кріпаком був та церкви строїв” та вирішив помститись. Отож вже палив–палив, а далі й скомандував у Лаврію іти. Батій звелів рабувати й запа-

літи святу Лаврію. А монахи, хоч деякі й поховались в печерах, і пізнали його та й взяли зібрали усю святиню і вийшли до нього з хрестами й корогвами. Поперед усіх ішов гумен і на височенні палиці держав той квиток, що Батій колись дав ченцям. Батій, хоч вже був бусурменом, а все ж одного не міг відрікатись. Як побачив той квиток, то навтікача, прибіг к Дніпру, сів у човен і посеред Дніпра лопнув. З того часу свята Лаврія, кажуть люди, так запустіла, що в ній під престолом вовчиця дітей виводила” [4, с. 20–23].

Дані перекази знаходять цілу низку типологічно споріднених паралелей в різноманітних іndoєвропейських традиціях. Жак Ле Гоф, аналізуючи функціональну тричленність іndoєвропейських духовних традицій, і зокрема, відношення між функціями, точніше, між класами, що їх представляли, доходить висновку, що тричленна схема “символізувала соціальну гармонію, в образній формі нейтралізувала боротьбу класів, містичіючи народ”. На його думку, тричленна схема була покликаною закріпити підпорядкованість виробників двом іншим класам, але вона також робила воїнів захисниками релігії, підпорядковуючи їх цим самим священнослужителям. Закріплення цієї схеми на думку вченого можна розглядати як епізод в давньому суперництві воїнів і чаклунів – одночасно з григоріанською реформою розгорталась боротьба імперії і папства.

Згідно із Ле Гофом весь артурівський цикл увінчується тріумфом першої функції над другою. Уже в творах Кретьена де Труа в результаті еволюції Персевала хитка рівновага між “духовним” і “лицарським” завершується пошуками Граяля і преображенням лицаря, видінням Великої П’ятниці. Смерть Артура в епілозі циклу означала сутінки воїнства: меч Ескалібур, символ військової верстви, який король кинув в озеро, а Ланселот стає святым. Шаманська влада, хоча в сильно очищенному вигляді, поглинула військову звитягу [5, с. 242].

Проте іndoєвропейська традиція знає й інші типи міжфункціональних відношень. Згідно із кельтологами А. і Б. Ріс ірландський епічний цикл “Викрадення бика з Куальнге” слід розглядати як приклад типового конфлікту між класами жерців і воїнів, кожен з яких прагне узурпувати функції і привілеї іншого. Все це співіміро з сюжетом “Першої битви при Маг Туред” (відомої ірландської саги), де противниками виступають мудреці (Племена богині Дану) і воїни (Фір Болг). Ця битва описана в сазі Міфологічного циклу, тому природно, що переможеними в ній виявляються воїни, які у свою чергу виходять переможцями в конфлікті геройчного циклу [10, с. 139].

Знає іndoєвропейська традиція і драматичний конфлікт між верствами виробників і воїнів. Зокрема це стосується “Нартського епосу”. Ж.Дюмезіль трактує перекази про боротьбу двох нартських родів Ахсартагата і Бората, як боротьбу сильних проти багатих (або сильних проти численних). Функціональні характеристики родів проявляються як у витоках конфлікту, так і в його ході та завершенні. Причина драми, єдина або основна, в залежності від варіанту одна і та ж: вбивство сина Уризмага Айсані здійснене родом Бората.

Причина вбивства – нестерпний характер хлопчака, задиркуваті витівки цього істинного “мар’я”, з якого нестримно рветься назовні те, що в дитини

проявляється як невгамовність, а в дорослого стане відвагою і мужністю [3, с. 213].

В епізодах, з яких складається війна, виявляються протиставлення мужності і багатства, а також малої і великої кількості, продовжуючи і доповнюючи перше: в роду героїв є люди надзвичайно хоробрі і сильні, але їх мало; багаті ж не дуже хоробрі, але переважають їх і багатством, і кількістю.

Дюмезіль запитує: чим пояснити те, що в драматичному зіткненні хоробрість супроводжується прикметою “малочисельності”, а багатство – “багаточисельності”?

Щоб пояснити це, вчений повертається назад, в ті часи, коли функціональна троїстість виражалась не в поділі на три роди, а в поділі на соціальні групи, стани – реальні чи ідеальні. Згідно із взірцем іndoєвропейського, іndoіранського типу, найменшим за чисельністю був жрецький стан, хоча він і користувався найбільшою пошаною, після нього йшов стан воїнів, який, не зважаючи на свій престиж, був меншим, набагато меншим за масу скотарів–землеробів. Ця природна закономірність врахована в широко відомих текстах, сформульована в тому середовищі, яке найбільш свідомо втілювало теорію трьох функцій [3, с. 215].

Це уявлення про масу, якій протиставляється аристократія, знаходимо і в більш розвинутих суспільствах: латинське “плебе”, і його грецький еквівалент, явно відображають ідею багаточисельності [3, с. 216].

Зрештою, з якої б точки зору на неї не дивитись, третя функція оточена і живиться багаточисельністю. В той час як перша функція характеризується, як духовна влада, друга – військова сила, а третя не піддається формулюванню і краще за все визначається перерахуванням близьких одне до одного, але відмінних понять, які пов’язані із значенням достатку: багатством, плодючістю, тілесною красою, здоров’ям, миром, радістю, зв’язком з підземним царством. Богів–покровителів перших двох функцій є небагато, третьої – багато.

Отже кількість є, згідно із Дюмезілем, “козирно” властивістю третьої функції [3, с. 216–221]. Ці міркування допомагають охарактеризувати розвиток двох етапів нартського конфлікту. В кожному з них одна зі сторін намагається знищити можливості іншої.

Ахсартагата усувають притаманну їхнім ворогам чисельну перевагу, здобувши завдяки своїм здібностям чарівне військо, яке, якби не помилка Уризмага, могло б бути безмежним, але, не дивлячись на цю помилку, все ж залишилось великим [3, с. 217–222].

Тема протистояння багато– і малочисленних і, відповідно, їхньої функціональної природи, проявляється, на думку Дюмезіля, і в Махабхараті в переказі про брахмана Васіштху і кшатрія Вішвамітру [3, с. 222]. В особі цих двох персонажів свідомо зіштовхнулись дві перші верстви, їхні принципи.

Таким чином, постає та ж проблема, що й у випадку з Ахсартагата і Бората, але пересунута на поділку вище за шкалою трьохфункціональної структури: чисельно жерці відносяться до військових так, як військові відносяться до скотарів–землеробів. І для того, щоб компенсувати вимушенну чисельну нерівність, в обидвох випадках представники вищої функції, в Індії – брахма-

ни, в Осетії – воїни, вдаються до чуда: вони отримують величезне військо [3, с. 222–225].

Та ж причина лежить в основі скандинавської історії про млин Гротті. Тут протилежні функції ті ж самі, що й в осетинському переказі: третя представлена королем і народом золотої доби, тобто доби миру, багатства, щастя, і друга представлена двома “амазонками–велетнями”, жорстоко поневоленими цим життерадісним суспільством. Та все ж Фроді здійснює насильство, коли вимагає від двох куплених в Швеції рабинь, щоб вони безперестанно, не рахуючи короткої перерви, вертили жорна, що продукували “золото, мир, щастя”.

Чому ж цей, за всіма ознаками, достойний правитель, в царстві якого панує людяність, жорстокий лише з цими двома жінками? Безумовно через жадібність. Всі негативні риси, що є супутниками багатства, неможливо приховати. Дві жінки, хоча й є велетнями, без силі проти суспільства, яке їх експлуатує. Чому? Тому, що їх лише дві, тоді як Фроді керує великим і згуртованим королівством. Як і у випадку з Ахсартагката, їхня сила зводиться нанівець малочисельністю, і перед ними також стоїть завдання усунути цей недолік. Знайдений ними вихід подібний до того, що є в осетинському переказі: “... Розповідають, що вони співали “Пісню про Гротті”, і до її закінчення намололи військо. Так що вночі напав король моря на ім'я Мюсінг, який вбив Фроді, і взяв багатьох у полон. Настав кінець королівству Фроді” [3, с. 225–229].

Український переказ про Батія–богатиря низкою структурних рис нагадує вищезгадану скандинавську сагу. Тут зображене щось на зразок царства монахів, які, однак, захопились цінностями третьої функції, настільки, що це привело до всіх пов'язаних з нею негативних явищ, зокрема до нещадної експлуатації кріпаків. Визискується також і Батій, як і геройні германської саги, однак, на відміну від них, він не усвідомлює свого богатирського покликання. Його винятковість виявляється чудесним чином. Проте, як і герой вищезгаданих іndoєвропейських епічних творів, Батій здобуває численне військо, проявивши свої функціональні якості. Він мстить своїм кривдникам, руйнуючи монастирі. Ченці, відповідно до своєї функціональної природи, не чинять насильства, захищаючись від Батія. Натомість, вони виходять з “хрестами і корогвами”. Магічна сила договору, який він порушив, знищує богатиря. Міжфункціональний конфлікт закінчується своєрідним загальним спутошенням.

Особливістю українського переказу є також те, що ченці, як представники першої функції, виявляються численнішими, ніж представники другої, яку репрезентує лише Батій. На нашу думку, в даному переказі в описі “царства ченців”, як і у скандинавському “царстві Фроді”, характеристики першої і третьої функцій становлять єдність. Адже в сазі йдеться про те, що Фроді “народився християнином”, та описується панування християнських цінностей в його країні. І відповідно, як в скандинавському, так і в українському переказі, така аномальна для представників першої функції якість, а саме користолюбство, породжена надмірним достатком, знищує їх.

А. і Б. Ріс чітко окреслюють іndoєвропейську функціональну етику на основі даних кельтської та

індійської традицій. Згідно із їхніми висновками, ідеальний правитель не повинен бути заздрісним, боязливим та скрупним. Адже заздрість згубна для судді так само, як страх для воїна, а скрупість – для землероба. Чим вищий статус, тим жорсткіші вимоги до особи і, як зазначають дослідники, найтяжчий гріх кожного стану – це потурання слабостям, які притаманні нижчим станам. “Підлість можна вибачити рабові, але для землероба вона не припустима; мирному землеробові вповні може бути знайомим страх, але він неприпустимий і ганебний для воїна; почуття заздрості можна вибачити воїну, бо воно може підштовхнути його до звитяги, але воно ж здатне підривати безпристрасність, яка необхідна судді чи правителю” [10, с. 147].

У випадку скандинавської саги та українського переказу представники духовної і світської влади морально деградували, перейнявши вади стану виробників. Проте, покаранім виявляється і Батій, що посмів підняти руку на священнослужителів, хоча вони і не відповідали критеріям першої функції.

Таким чином, можна стверджувати, що в українських переказах чітко втілені функціональні характеристики загально–іndoєвропейських соціальних архетипів жерця, воїна і виробника. Аналіз різних жанрів української фольклорної традиції дозволяє простежити низку загально–іndoєвропейських міфологем у притаманні їм спільній ідеологічній основі. Однією з таких тем є тема міжфункціонального конфлікту. Акцентування уваги на українських міфологічно–релігійних уявленнях, як на своєрідному прояві загально–іndoєвропейської міфології, не лише не применшує самодостатності української етнокультурної системи в євразійському культурному процесі, а навпаки, через об'єктивне вивчення дозволяє поставити її поряд з такими традиціями, як ведична, авестійська, еддична тощо.

Список використаних джерел

1. Возняк М. Історія української літератури: У 2 кн. – 2-ге вид. перероб. / М.Возняк. – Л'вів: Сvit, 1992. – Кн.1. – 696 с.
 2. Грушевський М. Історія української літератури: Т.4. Кн.1. / В 6 т. 9 кн. / М.Грушевський. – К. : Либідь, 1994. – 336 с.
 3. Дюмезиль Ж. Осетинский эпос и мифология / Ж.Дюмезиль; пер с фр. А.З. Алмазовой. – М. : Наука, 1976. – 273 с.
 4. Змієві вали: Укр. легенди та перекази / Передм., упоряд. і приміт. С.В. Мишаниця; Худож. оформл. С.В. Тарасенка. – К.: Веселка, 1992. – 159 с.
 5. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового запада / Ж. Ле Гофф; пер с фр. Ю.С. Степанова. – М. : Прогресс–Академія, 1992. – 373 с.
 6. Нахлік Є. Легенда про золоті ворота / Є.Нахлік // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Л., 1999. – Вип.27. – С.67–79.
 7. Павленко Ю.В. Дохристиянські вірування давнього населення України / Ю.В. Павленко. – К. : Либідь, 2000. – 456 с.
 8. Попович М.В. Нарис історії культури України / М.В. Попович. – К. : Артек, 1998. – 728 с.
 9. Попович М.В. Мировоззрение древних славян / М.В. Попович. – К. : Наук. думка, 1985. – 167 с.
 10. Ріс А. и Б. Наследие кельтов. Древняя традиция в Ирландии и Уэльсе / А. и Б. Ріс пер. с англ. К.Л. Максимова. – М. : Энігма, 1999. – 479 с.
 11. Чміхов М.О. та ін. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій / М.О. Чміхов. – К. : Либідь, 1992. – 376 с.
- References**
1. Voznjak M. Istorija ukrai'ns'koj literatury: U 2 kn. – 2–ge vyd. pererob. / M.Voznjak. – L'viv: Svit, 1992. – Kn.1. – 696 s.
 2. Grushevs'kyj M. Istorija ukrai'ns'koj literatury: T.4. Kn.1. / V 6 t. 9 kn. / M.Grushevs'kyj. – K.: Lybid', 1994. – 336 s.

3. Djumezil' Zh. Osetinskij jepos i mifologija / Zh.Djumezil'; per s fr. A.Z. Almazovoj. – M. : Nauka, 1976. – 273 s.

4. Zmijevi valy: Ukr. legendy ta perekazy / Peredm., uporjad. i prymit. S.V. Myshanych; Hudozh. oforml. S.V. Tarasenka. – K.: Veselka, 1992. – 159 s.

5. Le Goff Zh. Civilizacija srednevekovogo zapada / Zh. Le Goff; per s fr. Ju.S. Stepanova. – M. : Progress–Akademija, 1992. – 373 s.

6. Nahlik Je. Legenda pro zoloti vorota / Je.Nahlik // Visnyk Lviv'skogo universytetu. Serija filologichna. – L., 1999. – Vyp.27. – S.67–79.

7. Pavlenko Ju.V. Dohrystyjans'ki viruvannja davn'ogo naseleñija Ukrai'ny / Ju.V. Pavlenko. – K.: Lybid', 2000. – 456 s.

8. Popovych M.V. Narys istorii' kul'tury Ukrai'ny / M.V. Popovych. – K.: Artek, 1998. – 728 s.

9. Popovich M.V. Mirovozzrenie drevnih slavjan / M.V. Popovich. – K.: Nauk. dumka, 1985. – 167 s.

10. Ris A. i B. Nasledie kel'tov. Drevnjaja tradicija v Irlandii i Ujel'se / A. i B. Ris per. s angl. K.L. Maksimova. – M. : Jenigma, 1999. – 479 s.

11. Chmyhov M.O. ta in. Arheologija ta starodavnja istorija Ukrai'ny: Kurs lekcij / M.O. Chmyhov. – K.: Lybid', 1992. – 376 s.

Potseluiko A.B., Ph.D., assistant professor of humanitarian and socio-economic training, Lviv branch of Dnepropetrovsk National University of Railway Transport named after Academician Lazarian (Ukraine, Lviv), njomo@ukr.net

The Indo-European mythological theme of war between the social groups in the Ukrainian folk tales

The article is devoted to the research of prephilosophical outlook of ancient Slavic tribes reflected in Ukrainian spiritual tradition. This investigation is based on the methodologies of modern comparative Indo-European mythology, namely on the theory of trifunctional Indo-European ideology structure (Dumezil's theory). The author found the general Indo-European topic of an inter-functional conflict dedicated to mythological relations of social groups of warriors and priests in the Ukrainian stories. This conflict ends by the general desolation and neutralization. The author concludes that the values of wisdom, sacrifice, and courage are contrasted with avidity, treachery, and physical number. Stories of a Baty-warrior and a Mykhailyk-knight have their counterparts in the Indian story of Vishvamitra, the German story of the Frod kingdom, the Ossetian story of the war of Borat and Akhsartagkat, and the Irish epic story of Kualnge.

Keywords: archetype, paradigm, mythologem, mythological structure, pantheon.

Поцелуйко А.Б., кандидат философских наук, доцент кафедры гуманитарной и социально-экономической подготовки, Львовский филиал Днепропетровского национального университета железнодорожного транспорта им. академика Лазаряна (Украина, Львов), njomo@ukr.net

Общенидоевропейская мифоэпическая тема войны между сословиями в украинских народных сказаниях

Рассматривается древнее основание украинской этнокультурной традиции с использованием методологии сравнительной индоевропейской мифологии а также выводов сравнительно-исторического индоевропейского языкоznания. Анализируются общенидоевропейские социо-функциональные архетипы, исследуются общенидоевропейские мифологемы.

Ключевые слова: архетип, парадигма, мифологемма, мифологическая структура, духовная традиция, пантеон.